

Акад. О. П. НОВИЦЬКИЙ,

голова Археологічного Комітету.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЕВ'ЯНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ.

Коли мова йде про українську дерев'яну архітектуру, особливо про старовинну, то звичайно йде вона, головним чином, про дерев'яні церкви та дзвіниці, і це цілком природньо, бо взагалі відомо, що головну увагу завжди звертали на себе культові будівлі, і на них витрачалися всі сили, щоб зробити їх найкращими. Крім того й кожна вироблена форма тут більше зберігається, тому що звичайно культ не охоче відмовляється від того, що раз собі засвоїв. Тому-то й нам доводиться, головним чином, мати діло з церковним будівництвом.

Про це питання чимало писалося, чимало висловлено думок, і треба зазначити, що ці думки дуже різноманітні, а часом і протилежні. Одні бачуть тут Візантію, інші — далекий схід, ще інші, навпаки — захід; одні вважають, що наші дерев'яні церкви подібні до північних, інші, навпаки, визнають їх за зовсім відмінні.

Познайомимося в головних рисах із цими поглядами.

За візантійське походження наших дерев'яних церков висловлювався ще проф. Маріян Соколовський. На його думку, вони мають походження від кам'яних візантійських церков, і ця основа так і залишається без зміни, а всякі впливи відбивалися тільки на деталях.

Для др. В. Залозецького здається навіть, що без старої візантійської архітектури неможлива ціла дерев'яна архітектура¹⁾.

Ковальчук висловлюється²⁾, наприклад, про тип церкви Юра в Дрогобичу, що він виробився на основі візантійського стилю.

За Є. Сіцінським³⁾ наша дерев'яна архітектура, хоч і оригінальна, має в собі тип візантійський, тільки виражений не в камені, а в дереві. „Будь-що-будь, додає він нема тут нічого західнього, романського або готицького“.

У проф. Г. Г. Павлуцького зустрічаємо різні думки: то визнає він візантійський вплив, то самостійність.

За східне походження висловлюються Л. Даль, акад. Хв. К. Вовк, М. Шумицький. Л. Даль приходить до висновку⁴⁾, що

¹⁾ „Стара Україна“ 1925 р., ч. VII—X, стор. 167.

²⁾ *Zabytki sztuki w Polsce*.

³⁾ *Исчезающей типъ деревянныхъ церквей*. Каменець 1904.

⁴⁾ *Трехглавыя церкви*. „Зодчий“. 1874.

форму наших трьохбаштових церков занесли хрестоносці з Сирії й перейшла вона до нас через південно-італійські будівлі.

Акад. Хв. К. Вовк ¹⁾ спостеріг глибокі іранські впливи на нашу архітектуру, які відбиваються навіть у самій конструкції хат.

М. Шумицький ²⁾ вважає, що найдавніші з впливів сходу на наші дерев'яні церкви — це є впливи Індії та Китаю, а згодом починає помічатися вплив Сирії та Візантії.

Навпаки, дужий вплив заходу визнає В. В. Суслов ³⁾, остільки дужий, що коли-б і виробився раніше який інший тип, то він загинув-би під цим західнім впливом.

За спільність нашої дерев'яної архітектури з московською висловлюються В. В. Стасов, В. Нарбеков, А. М. Павлинов, акад. Хв. Ів. Шміт, М. Красовський.

Навпаки, визнають самотність нашої дерев'яної архітектури гр. О. С. Уваров, В. М. Щербаківський та інші.

„У IX віці й навіть раніше, каже О. С. Уваров, Візантійська імперія мала власну цілком вироблену архітектуру для кам'яних або цегляних будівель, що-ж до дерев'яних церков, то Візантія зовсім їх не знала, і тому звідтіля не могла бути позичена архітектура наших дерев'яних церков. Так само не могла вона бути позичена й від скандинавів, бо в нас дерев'яні будівлі будувалися способом поземного кладіння деревини, а в Скандинавії деревини ставилися сторч“. Далі він висловлює думку, що першовзір тої архітектури, яка згодом запанувала в Росії, треба шукати в Галичині, себ-то визнає, що українська архітектура є самотня.

В. М. Щербаківський визнає ⁴⁾, що тип наших дерев'яних церков „остільки-ж самостійний, оригінальний і приладжений до артистичного смаку своєї людности, як готицький, візантійський або московський“.

К. Мокловський висловлюється: „Дуже помилкова є думка, каже він ⁵⁾, наче-б у Галичині панує чисто візантійський тип церков“, і теж вважає, що цей тип є самотній.

Я навів тут лиш найяскравіші вислови авторів, — я й не збиравсь вичерпувати всі такі думки, це зовсім не входить у моє завдання, я хотів тільки показати, як мало ще досі оброблено питання про походження цих будівель, як різно уявляє його собі кожний дослідник. І тут нема нічого дивного, бо коли писали вищезгадані автори, то так мало ще було тоді зібрано матеріялу про це питання, що до-

¹⁾ Етнографическія особенності українського народа. „Український народ“, т. II, стор. 535—536.

²⁾ Український архітектурний стиль у минулому і сучасному. „Ілюстрована Україна“, 1913 р., ч. 4.

³⁾ Очерки по исторіи древне-русского зодчества. СПб. 1889.

⁴⁾ Дерев'яні церкви на Україні і їх типи. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. LXXIV, або окрема відбитка. Львів 1906, стор. 16.

⁵⁾ Sztuka ludowa w Polsce.

слідникові не було ще на чому базуватися: кожен із них користувався матеріалом випадковим і в усякому разі дуже непевним.

Як-раз за останній час справа з виданням такого матеріалу значно поліпшилася, скупчилося його значно більше, а особливо багато нового дало видання другого випуску „Українського Мистецтва“. Перший випуск його видав ще 1913 р. Вадим Щербаківський, а тепер вийшов другий випуск, брата його Данила Щербаківського. Тут міститься 128 знімків, з котрих 35 присвячено дерев'яним церквам, але особливу вагу для нашого питання мають церкви „хатнього типу“, що їм автор присвятив і декілька рядків тексту і що дають нам тепер можливість заснувати свої висновки ґрунтовніш.

Автор подав тут декілька зразків, як він каже, „буковинського типу“ дерев'яних церков, який стоїть осторонь від відомих типів і відповідає так званим „клетским“ церквам російської архітектури.

Це є тип дерев'яних церков, „невеличких, дуже примітивних, які дуже нагадують не тільки планом, але й перекроєм і своїм зовнішнім виглядом звичайну селянську хату“. „Головні риси архітектури всіх цих церков, каже Д. М. Щербаківський, такі: 1) загальний силует церкви подібний до силуету селянської хати, 2) план церкви трьохкамерний, 3) зовнішнє перекриття загальне для всіх трьох зрубів, чотирьохкутне, високе, крите гонтом, з широким піддашшям, 4) внутрішнє перекриття не відповідає зовнішньому: воно окреме для кожного зрубу, іноді банне, частіше пірамідалне, бабинець іноді має стелю, 5) вхід у церкву мало не завжди з півдня в бабинці, 6) піддашшя спирається іноді на колонки простого хатнього типу без аркатури“.

Дальший розвиток автор бачить у прибудуванні до входу з півдня притвору, як, наприклад, у церкві в Карапчеві, або до вітваря, теж з півдня — паламарні, як у церкві в Строїнцях; ще дальший розвиток — коли прибудови робляться одночасово й до вітваря й до бабинця, так що церква в плані має форму літери „П“, як це ми бачимо, наприклад, у церкві в Хотині. „Більш розвинених церков цього типу, каже він, ми, здається, не маємо“. Треба ще зазначити, що автор надає особливої ваги єдиному входу з південного боку, як це буває звичайно в хатах.

На першій сторінці своєї книжки він цілком справедливо каже: „Ці зразки дадуть деякий матеріал до рішення питання про походження архітектури дерев'яних церков і, хоч не рішать його, але, можливо, доведуть, що його треба рішати в іншій площині“. Це є та сама думка, яку я допіру висловив, сказавши, що це видання дало багато нового про наше питання.

Дійсно, тепер, здається, цілком уже ясно, що найпримітивніша церква й була власне хатнього типу.

Такий знавець українського житла, як академик Хв. К. Вовк, так характеризує українську хату¹⁾: „Звичайний, так-би мовити, класичний тип її є трьохкамерний, який складається з сіней, з одного боку котрих знаходиться житло—власне хата, а з другого—комора“. „Не вважаючи на місцеві варіанти будівельного матеріялу, на місцеві особливості архітектурних форм і на різницю в розпологу хати відносно інших будівель, етнографічний тип української хати відзначається надзвичайною суцільністю, залишається, власне, скрізь тим самим і, маючи в собі такі загальні риси, як от чотирьохсхильний дах, переважну трьохкамерність, скрізь той самий

Мал. 1. Церква с. Депулічі, Холмського пов.

план і цілком однаковий унутрішній розподіл і частини хати й збіжжя й, нарешті, обмазаня глиною та побілення з середини та знадвору. Цими своїми типовими особливостями українська хата дуже наближається до житла південних та західних слов'ян, помітно відрізняється від житла білорусів і поляків, а в дуже значній мірі від великоруських".

Коли тепер ми порівняємо „хатній“ тип церков з самими хатами, то побачимо, що й для остань прототип дає теж хата своїми ганками, котрі в західній частині України переходять уже в галерійки.

Таким чином, обмежити розвиток церков хатнього типу тільки двома прибудовками з південного боку ніяк не можна. Мало того, я сказав-би, що ці прибудовки, власне, не мають для нас і великої ваги, тому що типові наші церкви зовсім і не мають у плані цю форму літери „П“.

¹⁾ Етнографическія особенності українського народа. „Українській народъ“, т. II, ст. 530.

Увесь розвиток хатнього типу церков ішов, на мою думку, приблизно так: збудувавши звичайну трьохкамерну хату, на кінцях коника поставили по хресту на кулях, як це ми бачимо, наприклад, у церкві с. Тирнівки ¹⁾, в Румунії; потім, крім згаданих двох хрестів, поставили ще третій хрест на середині коника й підвищили його на шийку з маковицею, — з'явилася така церква, як, наприклад, у с. Ширівцях Долішніх, на Буковині ²⁾, або в Задібрівці, там-же ³⁾, або в Трустинцях, у Басарабії ⁴⁾; потім середня голівка починає розвиватися де-далі, то більше, як у церкві с. Вілавче, на Буковині ⁵⁾, або в м. Хотині, в Басарабії ⁶⁾ у с. Депултичі, Холмського пов. (мал. 1).

З часом так само йдуть зміни і в плані, а саме: спочатку просто-

Мал. 2. Церква с. Клоучка, Чернівці (з „Allgemeine Bauzeitung“. 1896, Bl. 34).

кутник, як у звичайній хаті, далі в вітварній частині зрізаються кути, з'являється гранчастий, або п'ятистінний вітвар, як, наприклад, у церкві в Чернівцях ⁷⁾ (мал. 2), або в Нових Мамаївцях, на Буковині ⁸⁾. Цей тип є дуже розповсюджений на Західній Україні, який перейшов навіть і на кам'яні будівлі. Потім кути починають зрізати і в західній та в середній частинах, спочатку по два у крайніх, а потім і по

чотири у всіх трьох. Після того, цілком зрозуміло, кожна частина починає трактуватися як окрема і окремо розвиватися. Середня з них збільшується в усіх напрямках. Зробившись восьмикутними в плані вони поступово переробляються в башти, з'являється тип трьохбаштових церков (мал. 3), розвиток котрого зараз ми розглядати не будемо. Зазначу одне лиш до-речи, — що першовзір цих башт шукати в баштах оборонних, фортечних, як це дехто спитувався, ніяк не можна, бо в фортечних баштах верхня частина остільки ширша за нижню, що вона навіть звисає, а в баштах церковних навпаки — чим вищий поверх, тим вужча башта. Але, кажу, цей тип ми відкладемо до другої роботи.

¹⁾ „Українське Мистецтво“, II, Київ-Прага, мал. 2.

²⁾ Ibidem, мал. 3. ³⁾ Ibidem, мал. 4. ⁴⁾ Ibidem, мал. 5. ⁵⁾ Ibidem, мал. 9.

⁶⁾ Ibidem, мал. 13. ⁷⁾ Allgemeine Bauzeitung. 1896, Bl. 34.

⁸⁾ „Українське Мистецтво“, II, Київ-Прага, мал. 16.

Д. М. Щербаківський, як я вже зазначив, надає великої ваги тому саме, що в церквах хатнього типу вхід міститься у північній стіні. Я-б тому такої ваги не давав, бо цілком природньо, що, коли вхід перейшов із середини південного боку, як він був у хаті, на південний-же бік західньої частини, що допускає й Д. М. Щербаківський¹⁾, то перенести цей вхід з південного боку бабинця на західній його бік є тільки еволюція цього типу.

Що-ж до форми церковної бані, то я гадаю, що та форма, яку ми бачили у бойків, старіша. Така думка виникає з того, що поперше, у бойків взагалі більше збереглося всякої старовини, а тому їх мотиви звичайно виявляються старішими за мотиви інших українців, а крім того така форма легша й з конструктивного боку.

Тепер перейдемо до порівняння наших дерев'яних церков з відповідними будівлями наших сусідів. Почнемо з Великої Росії.

Хатньому типові наших церков там цілком відповідає „клетцкий“ тип.

Саме те, що замість хати з чотирьохсхильним дахом, за першозір для цих церков була „клеть“, що має двохсхильний дах, надає їм зовсім іншого вигляду.

Дальша еволюція „клетки“ є її двохповерховість: вона ставиться на „подклет“, так і церкви теж ставляться на „подклет“ і робляться двохповерховими. Наші й хати, й церкви звичайно бувають одноповерхові.

У великоруській господі велику роллю грали ганки („крыльця“ з рундуками, що вели до сіней. Такі ганки стали вживатися і в двохповерхових церквах, а сіни перетворилися у так звані „нищевики“), які відповідають нашим опасанням, але через своє походження мають зовсім інший вигляд.

Мал. 3. Церква с. Сусли, Новоградволинського п. (з фот.).

¹⁾ Див. там-же мал. 2, 5, 6, 8 і особливо 12 та 13, де для входу зроблено окрему прибудовку, котрі він вважає за церкви хатнього типу.

У той час, як у наших церквах найбільших розмірів добуває середня частина, там найвища частина є західня.

Що-до вівтарної частини, то вона й там робиться п'ятибічною, як і в нас, що там зветься „поставить по круглому“. Ф. Ф. Горностаєв і І. Є. Грабар уважають таку форму запозиченою в кам'яних церквах, але цей спосіб є цілком властивий дерев'яній конструкції, де, як ми вже бачили, він утворився через зрізування кутів.

Коли ми зустрічаємо тут обшеловування, то це є явище виїмкове й до того ще пізніє.

З польським дерев'яним костьолом наші церкви мають спільним

Мал. 4. Церква с. Юрковщина, Волинь (з фотогр.).

опасання (суботки, або замші [za mszą — за обідней]). Натомість цілий силует будівлі зовсім інший: там височиться над цілою будівлею західня башта, яка згодом перетворюється в дзвіницю; у нас-же найвища буває середня башта, а дзвіниця ставиться відокремлено. Взагалі дерев'яні костьоли Польщі ближчі до їх кам'яних костьолів, аніж до наших дерев'яних церков.

Тип чеських церков дуже наближається до церков польських. Крім того, коли ще на півдні Чехії церкви будувалися у зруб, то в північній її частині вони будувалися сторч, як у скандинавів.

У білорусів тип церков, відповідний нашому хатньому, був і звався він „на подобие анбара“, „анбаром“, або „в четыре угла“¹⁾, але звідсіля ніяких впливів на нашу архітектуру не могло бути: білоруси й сами виводять цей тип своїх церков з України²⁾.

¹⁾ Шпряев С. Д. Деревянные церкви белорусской Смоленщины с базиликальным планом. „Труды Смоленских государственных музеев“. Вып. I, Смоленск 1924, стор. 53.

²⁾ Ibidem, стор. 87.

Що-до згаданого вище натяку на подібність бойківських церков на китайські пагоди, то треба зазначити, що тут справа не йде далі за самі лише силуети, які закінчують верхи будівель, але таких силуетів нема чого шукати далеко, коли вони потрібні для порівняння з цими церквами, — як я не раз уже зазначив, ми бачимо їх тут-же у силуетах смерек, які оточують бойківські церкви.

Таким чином, українські дерев'яні церкви, не тільки хатнього типу, але й трьохбаштові мають походження місцеве — від звичайних хат, і ця еволюція йшла цілком нормальним шляхом. Безперечно, були тут різні впливи, але вони торкалися вже деталей і про них ми зараз говорити не будемо, а перейдемо до другого типу наших дерев'яних церков — до церков з хрещатим планом, що походження їхнє я вважаю іншим.

Спочатку треба зазначити, що розуміти під хрещатим планом. У вищезгаданій статті „Деревянные церкви белорусской Смоленщины с базиликальним планом“¹⁾ С. Д. Ширяев поділяє хрещаті церкви

на два типи: перший з них утворюється через перехрещування двох нефів, а церкви другого типу складаються з трьох зрубів, які розміщуються у напрямку із сходу на захід, але середній зруб є значно ширший за останні два й своїми виступами на південь і на північ і утворює рамена хреста (мал. 4).

Я цього другого типу не вважаю за хрещатий: це є трьохкамерна церква, про які була мова вище, а під хрещатим типом я розумію виключно церкви, що являють собою два перехрещені нефи.

Така хрещата форма плану з'являється на сході дуже рано. Проф. І. Стржиговський²⁾ вважає прототипом таких церков уси-

Мал. 5. Церква у Ново-Ропську (з фотогр. Ушакова).

¹⁾ Ibidem, стор. 57. ²⁾ Orient oder Rom, S. 12—Kleinasien, S. 135.

пальню в Пальмірі (у Сирії, між Дамаском та Ефратом). Вона, на його думку, була зразком для славетного храму Апостолів у Костянтинополі й для усипальні Галли Плацидії, у Равенні (420 р.). Копіями не збереженої до нашого часу церкви Апостолів, з'являються катедра Марка у Венеції (1067—1071) та Фронта у Периге (1120). Здибаємо ми такий план у багатьох пам'ятниках як західніх, так і східніх, з котрих найближчі до нас суть церква Іллі у Солуні (1012 р.), церква хрещата, розкопана в Херсонесі, та кавказькі церкви; усі ці місцевості легко могли передати нам цей тип. Ця хрещата форма чинить дуже добрий опір розпору бані; разом з тим вона дуже добре відповідає засобам, що їх уживає дерев'яна архітектура.

До нас дійшла кам'яна церква хрещатого плану у Сутковцях XV віку. Були такого типу церкви і в інших місцях. Вони певне дали ідею й дерев'яні церкви будувати з хрещатим планом, а це було дуже легко, — досить було прибудувати ще дві башти, з півдня та з півночі, і план з'явився хрещатим (мал. 5).

У цій статті я торкнувся лиш головних ознак, з котрих можна гадати про походження наших дерев'яних церков. Виявилось, що не тільки церкви, що так вже називаються „хатнього типу“, але й головна краса нашого будівництва, трьохбаштові церкви, мають своє походження від звичайних трьохкамерних хат, а церкви хрещатого плану підлягають візантійському впливові. Дуже цікаво тепер продовжити наші досліді далі й виявити, під якими впливами виробилися ті чи інші деталі, коли саме панували ті чи інші впливи, і в яких місцевостях котрі з них мали більшу силу. З другого боку, цікаво теж подивитися, наскільки і в яких місцевостях панували впливи нашої архітектури, і які саме мотиви мали більші розповсюдження. Усе це сподіваюся розглянути в іншій моїй роботі.
